

ELTE BTK Irodalom és kultúratudomány MA II.

Csonki Árpád Művészet, történelem és nőiség kapcsolata egy XIX. századi magyar irodalmi vita tükrében

Dolgozatomban Gyulai Pál 1858-ban megjelent *Írónőink* című cikksorozatát,¹ illetve az ekörül kialakult vitát tekintem át. Gyulai munkája mellett megvizsgálom Arany János,² Brassai Sámuel,³ Kánya Emília,⁴ Erdélyi János,⁵ Jókai Mór,⁶ gróf Lázár Mórné,⁷ Szabó Richárd⁸ és Vajda János⁹ vitához kapcsolódó cikkeit, valamint rendhagyó módon egy, a vitában fontos szerephez jutó szépirodalmi művet: Szendrey Júlia A *'Pesti Napló'* 61., 62. és 65-ik száma című novelláját.¹⁰

Bevezetés

1 Gyulai Pál, *Írónőink* = Gy. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Akadémiai, 1908, 272–307.

2 Arany János, *Malvina költeményei* = A. J. *Válogatott művei – Próza művek*, vál., kiad., jegyz., Keresztury Dezső, Keresztury Mária, III, Bp., Szépirodalmi, 1975, 717–738. *Illetve* :Uő., *A nőirókról* = *Uo.*, 798–802.

3 Brassai Sámuel, *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz*, 1858/33–35, 1397–1400, 1421–1425, 1445–1449. *Illetve* Brassai Sámuel, *Tiltakozás*, *Pesti Napló*, 1858. június 27., 2–3.

4 Kánya Emília, Gyulai Pál a tükör előtt, *Családi Kör*, 1863/33, 625–627. Kánya Emília, *Néhány szó a nőnem érdekében*, *Családi Kör*, 1863/8–11, 85–87, 102–103, 114–115, 121–123. *Illetve* Kánya Emília, *Nyilatkozatok II.*, *Koszorú*, 1863/augusztus 9., 141.

5 Erdélyi János, Flóra, Atala, Malvina, Wohl Janka = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, kiad., jegyz., T. Erdélyi Ilona, Bp., Akadémiai, 1991, 472–476.

6 Jókai Mór, Bajza Lenke munkái = J. M. *Összes művei*, V, kiad., H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, 88–99.

7 Polixénia [Lázár Mórné], *A nők írói jogosultsága*, *Hölgyfutár*, 1858/június 17. – június 18., 543, 547.

8 Szabó Richárd, [cím nélkül], *Délibáb*, 1858/16–18, 187–188, 199–201, 212–213.

9 Vajda János, *Néhány szó – Négyszem közt!* = V. J. *Összes művei*, VII, kiad., Miklóssy János, Seres József, M. Varró Judit, Bp., Akadémiai, 1979, 214–218. *Illetve* V. J., *A nőnem közhasznú szakirodalma*, = *Uo.*, 232–239.

10 Petőfiné Szendrey Júlia, *A 'Pesti Napló'* 61., 62. és 65-ik száma = P. Sz. J. *Eredeti*

Bár a vita anyagát Fábri Anna már földolgozta,¹¹ mégis szükségesnek látom, hogy az események és az írások pusztán ismertetésén túl, a vitában felmerülő néhány fontosabb kérdés tüzetesebben megvizsgáljunk. Ilyen kérdések például a különböző irodalomfelfogások között feszülő ellentétek, ezen belül is a művészetnek nem pusztán esztétikai értékhordozóként, hanem piaci tényezőként való megjelenése; a férfi és a női tevékenységi körök, illetve lelki alkatok szigorú szembenállása, vagy éppenséggel azok összeegyeztethetősége, ezen belül pedig kitüntetetten a nőknek és férfiaknak az irodalmon belül kijelölt alkotói feladata, illetve az alkotás határa. Szintén ehhez kapcsolódóan pedig megpróbállok rávilágítani arra, hogy a konkrét irodalmi művek elemzésének hiánya mivel magyarázható és milyen következményekkel jár.

A soron következő cikkelemzések nélkülözni fogják a tágabb értelemben vett kontextualizálást. Az alábbiakban tehát mellőzni fogom a divatlapok egyéb nőtémájú cikkeit és a nőképet, amelyet ezeken keresztül megteremteni próbálnak. Szintén figyelmen kívül fogom hagyni az adott szerzők általánosabb esztétikai nézeteit, illetve a magához a vitához szorosan nem kapcsolódó, nőtémájú cikkeiket. A szelekció egyik oka természetesen a terjedelmi korlát, melyek egy minden felmerülő szempontra kiterjedő dolgozat óhatatlanul szétfeszítene. A másik indokom inkább metodológiai: dolgozatomban arra teszek kísérletet, hogy egy fontos, de mégis bizonyos értelemben marginálisnak tetsző irodalmi vita segítségével mutassak rá fontos társadalmi és irodalmi változásokra. A későbbi kutatások során a vita elemzéséből következő általánosabb következtetések alátámasztására szolgálhat a jelenleg mellőzött korpusz.

Gyulai Pál Kétségtelen, hogy a tárgyalt cikkek közül messze a vitaindító *Írónőink* című, először a *Pesti Napló* hasábjain napvilágot látott, utóbb Gyulai által össze is rendezett cikksorozat a legprovokatívabb és egyben a legproblémásabb is. A sorozat az összes olyan érvet és fölvetést magában foglalja, amely később a vita tárgyát képezi: a Gyulai cikkeit követő írások vagy elfogadják az ebben írottakat, vagy vitatkoznak állításai-val, de új szempontok fölmutatására már nem – vagy alig – képesek. Emiatt, ha Gyulai Pál érvelése nem is minden tekintetben koherens, de alapos és mindenre kiterjedő problémafelvetése figyelemre méltó.

A fentiek természetesen állnak az általam középpontba helyezett problémakörökre is. Példának okáért, bár burkoltan, de megjelenik a divatlapok piacra termelésének kérdése, illetve ennek problematikussága:

„Szépirodalmi lapjaink, melyeknek éppen nőink irodalmi műveltségét kellene fejleszteniök, nemhogy betöltnék hivatásukat, de megközelíteni sem akarják. A nem éppen válogatott beszélek és versek mellett semmit sem nyújtanak, mi kellemes modorban és viszonyainkhoz alkalmazva terjesztené az irodalmi műveltséget. Az eszme, az ismeret nekik tudós czopf vagy szárazság. [...] Ez unalmas a nőnek, mondhatják divatlapjaink; csak fáradságos a szerkesztőnek, mondjuk mi.”¹²

Ebből a részletből is látszik, hogy Gyulai számára az irodalom alapvetően leginkább esztétikai kérdés, a műveltség és az eszme legjobb közvetítési módját látja benne, másrészt társadalmi funkciója is van, amennyiben fejleszti a műveltséget, s ilyenformán közvetve az emberi haladás előmozdítója. Az ő pozíciójából nézve elfogadhatatlan az irodalom könnyed csevegéssé silányulása, bár elismeri, hogy ez azon kevés irodalmi körök egyike, amiben a nő sikerebben alkothatnak, mint a férfiak:

„Csak ő érti a társalgás művészetét, a beszéd e könnyed és tárgy nélküli játékát, mely sem szenvedélyt nem kelt, sem az eszet nem fárasztja, mégis mindeniket foglalkoztatja s legkellemesebb benyomást hagy maga után. S e tehetségét az irodalomban is nagy sikerrel érvényesítheti [...]. Itt sokkal többre viheti, mint a férfiú, ha ugyan a dicsvágya a legtöbb esetben nem ragadja nem az ő számára font koszorúk után.”¹³

Ezzel szemben Gyulai az irodalomnak ennél jóval magasztosabb funkciót szán. Teljes egészében figyelmen kívül hagyja azt a divatlapok számára központi fontosságú piaci szempontot, miszerint a legfontosabb a lap eladhatósága. Emellett afölött sem szabad elsiklani, hogy Gyulai számára egyértelmű, hogy a nők és általában az olvasók olvasáskor biztos magas irodalomra vágynak, és ennek elhanyagoltsága csak a divatlapok szerkesztőinek köszönhető. Ez mindenesetre legalábbis kétséges. Valószínűsíthető, hogy a divatlapok működőképessége, és a speciálisabb lapok csődje – amiért később Vajda János panaszkodik is¹⁴ – összefüggésben áll az általuk kínált tartalommal és annak keresettségével, amely nem feltétlenül pusztán (bár valamilyenre mindenképp) a lapszerkesztők intenciójának következménye.

12 Gyulai, *Írónőink*, 301–302.

13 *Uo.*, 287.

14 Vajda, *A nőnem...*, 237–238.

Akárhogy is van, Gyulai nem vesz tudomást a piaci szempontokról, s az irodalom piacosodását meglehetősen rossz szemmel nézi. Ez a kérdéskör szorosan kapcsolódik Gyulai tanulmányainak a nők társadalmi és természeti adottságairól, valamint a költészet hanyatlásáról szóló passzusaihoz. Véleménye szerint ugyanis a nők eddigi kimaradása a bölcsészet, az irodalom, a tudományok és a politika területéről egyáltalán nem véletlen, hanem törvényszerűen van így:

„A nő körét és pályáját nem férfionkény vagy pusztá conventio szabta meg, hanem a természet rendje és a társadalom szüksége.”¹⁵

A nők képtelenek az absztrakt gondolkodásra, ezáltal pedig hosszabb művek szerkezeti összefogására is képtelenek. A nők inkább csak reprodukálni tudnak, ezért legfeljebb a színésznői vagy egyéb előadói pályákra alkalmasak.¹⁶ Egy olyan irodalomfelfogás körvonalazódik itt, amely természetesen nem csak Gyulaira jellemző, hanem tulajdonképpen a vita minden résztvevője átveszi a későbbiekben: az irodalmi mű létrehozása teremtés, beleérzés által történhet meg. Az író vagy a költő saját élményeiből merítve, kemény absztrakciós munkával hozza létre a műalkotást. Emiatt fogalmaz meg kritikát a nőírókkal szemben Gyulai. Szerinte ugyanis megtagadják saját hatókörüket, nem személyes érzéseiknek és társadalmi pozíciójuknak megfelelő irodalmi műveket hoznak létre, ehelyett a férfiak által teremtett műveket próbálják utánozni:

„Írtak novellákat, melyek csak annyi életismeretet árultak el, mint a férfiak híres novellái; írtak verseket, melyekben épen oly kevés eszme volt, mint a férfiakéban, s ha a formát elhanyagolták, az érület nemességében legalább túltettek rajtok; írtak regényeket, s a férfiak kénytelenek voltak megdicsérni, mert az övékhez hasonlóak valának; írtak tárczaczikkeket, vidéki leveleket, rossz nyelven, tele bohósággal s a férfiak örömmel igtatták a magukéi mellé.”¹⁷

Ezt a vádat később is megismétli,¹⁸ ami egyértelművé teszi, hogy az irodalmi példák követésével – az irodalom intertextualizálódásával – szemben, a romantika óta hangsúlyossá váló irodalom általi teremtés és a beleérzés elveit vallja. A nők pedig eredendően alkalmatlanok az efféle irodalmi működésre, tehát alkotásaik nem is minősülnek szemében igazi műveknek.

¹⁵ Gyulai, *Írónőink*, 274.

¹⁶ *Uo.*, 274–276.

¹⁷ *Uo.*, 290.

¹⁸ *Uo.*, 299–300.

Ezzel párhuzamosan megjelenik a szintén a romantikus hagyományban gyökerező nőfelfogás: a nő elsődleges feladata a tetszés¹⁹ és a férfi lelki és testi épségének az őrzése. A nő ezáltal léphet be az irodalmi életbe, de csak mint múzsa és patrónus. Nem véletlen, hogy már ekkor kialakul a vitának az a retorikája, amely tulajdonképpen mindenkit egyfajta lovaggá avat. Gyulai és nőírók más kritikussai egy olyan pozícióból szólalnak meg, miszerint tulajdonképpen a nők érdekeit szolgálják. A vitában majdnem mindenki a nőkért ragad tollat, akkor is, ha támogatja, és akkor is, ha támadja őket, ami egyértelműen összefüggésben áll azzal, hogy bizonyos sajtótermékek női olvasóközönsséggel számoltak. Például maga Gyulai Pál így fogalmaz:

„Nem a nőket támadtuk meg, hanem csak azon divatot, mely őket nőiségük megtagadására csábítja. Tulajdonképp a nőiségnek hódolunk, a nőiséget dicsőítjük.”²⁰

Az eddigiekből is megfigyelhető a ragaszkodás egy nőideálhoz: jó háziasszony, gondos anya, férjét támogató feleség és szép nő. Ez a főleg a családi körre szorító nőkép az, amely az írónőséghez hasonló társadalmi, közéleti szerepvállalás kibékíthetetlen feszültséget hoz létre.

A vita későbbi szakaszaiban Gyulai érvelésének e pontját is sok támadás éri, de már önmagában is sok kétely fogalmazható meg vele szemben. Ilyen kétséges pont például, hogy míg a szerző a családi körben való irodalom művelését nevelő céllal pártolja (és persze ellenzi annak megjelenését), addig a színésznői és előadóművészi szerepvállalással meglehetősen elnéző. Bár ezt az ellentmondást feloldani látszik az a korábban már említett tényező, miszerint ezek a művészeti ágak a női lélekre vannak szabva, mégis ellentmondás figyelhető meg Gyulai Pál már-már harcias kiállításával a nők társadalmi szerepvállalásával szemben.

Ráadásul Gyulai érvelése a női írók ellen egyáltalán nem tartalmaz műelemzést vagy legalább hivatkozást azokra. Célja egy nőkép megalkotása, illetve ezzel összefüggésben az irodalmi és közéleti tevékenység káros hatásának bemutatása. A nő lelkét ugyanis kiszárítja és tönkreteszi az, hogy úgy kell alkotnia, mint a férfiaknak. Emellett pedig a társadalmi szerepvállalás, amelyre eredendően a férfiaknál nagyobb hiúság vezet, családi feladatainak betöltésére is képtelenné teszi.²¹ Ez a konstruált nőideál egyértelműen megfelel egy társadalmi és történelmi helyzetnek, ezt bizonyítja, hogy a vita összes résztve-

19 *Uo.*, 291.

20 *Uo.*, 278–279.

21 *Uo.*, 277.

vője kisebb-nagyobb mértékben elismeri a nők eredendő társadalmi szerepéről és lelki alkatáról írottakat. A romboló hatások miatt megromló, kiüresedő nő képének konstrukciója azonban alapvető problémákat vet fel, amennyiben nincs példákkal alátámasztva. A két példa, melyet Gyulai hoz, Hahn-Hahn Ida grófnő és George Sand esete, szintén csak az íróknak lelki alkatára vonatkozik, és például Jókai el se fogadja őket, mivel külföldiek.²² A műveikre vonatkozó egy-két odavetett utalás sem nevezhető meggyőző bizonyítéknak, ugyanis se konkrét szöveghelyre, se konkrét műre való hivatkozás nem található a szövegben. Ami viszont feltűnő, az az, hogy a szerző idézi Sand önéletrajzát és erre hivatkozva állapítja meg, hogy „[e] vallomás, a mint Sand nemrég megjelent emlékiratai tanusítják, a tényekben nem elég őszinte, de érzésben bizonyára az. Az önvád, önmentség és öngűny mély fájdalomra, mely a nőiséget siratja, e drága kincset, melyet, ha nő elveszt, mindenét elveszté.”²³ Ebből is látszik, hogy Gyulai számára nem is a művek értéktelensége vagy értékessége számít, hanem a költői lélek, amely szorosán összefügg a művészeti alkotások keletkezéséről fentebb írottakkal. De az emlékiratok mégsem teszik meggyőzővé a szerző érvrendszerét. Egyrészt egy efféle emlékirat hitelessége finoman szólva is kétséges, másrészt Gyulai nem hoz, talán tapintatból, magyar példákat. A cikksorozat ezen pontját ráadásul még érdekesebbé teszi az, hogy amikor a *Családi Kör* szerkesztője, Kánya Emília pár évvel később Gyulai egy novellájára hivatkozva bírálja annak nőellenes felfogását, ironikus módon már Gyulai Pál is úgy gondolja, hogy egy novellából nem lehet a szerző saját véleményére következtetni.²⁴

Az *Írónőink* című írással kapcsolatban végül már csak egy dologra hívnám fel a figyelmet. Fábri Anna igen jó érzékkel mutatott rá arra, hogy a mű nem pusztán egy a nőírókkal szembeni polémia, hanem egyben – az Arany János írásában később hangsúlyossá váló – irodalmi hanyatlásra, válságra adott válasz.²⁵ Kétségtelen, hogy a cikkekben ez is megjelenik, mind a divatlapok kritizálásakor, mind pedig a férfi- és nőírók összehasonlításakor, de a megállapítás, miszerint ez csökkenetén a kritika élet, némiképp árnyalendő. A mű semmiképpen sem fordul át egy nőírókritika mögé bújtatott általános irodalmi kritikává, bár valóban megfigyelhető egy ilyen tendencia is benne. Még akkor sem, ha Gyulai kritikája a *Flóra ötven költeménye* című verseskötetről, illetve Szendrey Júlia Andersen-fordításairól pozitívnak látszik a női

22 Jókai, *i. m.*, 94.

23 Gyulai, *Írónőink*, 284.

24 Gyulai, *Válasz...*, 141–143.

25 Fábri, *i. m.*, 99.

szerepekhez való alkalmazkodás miatt – amely alatt a lelki bánatait szentimentális hangnemben lefestő és a gyermekeinek mesét fordító nőt érti –, de arról nem szabad megfeledkezni, hogy a szerző ezeknek a közlését is csak fenntartásokkal tartja elfogadhatónak.

Fábri Anna szerint „az igazsághoz tartozik, hogy a nőket nem tiltotta ki teljesen az irodalom berkeiből, pontosan kijelölte azonban helyüket és működési körüket”.²⁶ E tekintetben Gyulai legalábbis el-
lentmondásosan nyilatkozik. Egy helyen például így ír:

„Nem volna-e hát az írónségnek jogosultsága? Valóban a kritika tagadni kénytelen; ámítaná a nőket, ha azt mondaná, hogy e pályára épen úgy hivatvák, mint a férfiak, s a boldogtalanság pályáját írónőink ajánlaná nekik, ha munkásságra hívná föl őket. Azonban határozott tiltakozásával még nem zárja el magát műveik méltánylásától s ha egyszer elmondta szinte véleményét pályájokról, legfeljebb még csak azt ismételheti untalan, hogy oly körre szorítkozzanak, mely természetökhöz, tehetségökhöz legillőbb, hivatásukkal, kötelességeikkel leginkább megegyeztethető, mert egészen megegyező soha sem lehet.”²⁷

Jól látszik, hogy itt Gyulai valójában a teljes eltiltás pártján áll, és bár tényleg kijelöli azt a kört, amelyben a nők alkothatnak, de ez mégis inkább egyfajta kényszermegoldásnak tűnik, mivel belátja, hogy mind a gazdasági, mind a társadalmi folyamatok miatt képtelenség ténylegesen eltiltani a nőket az irodalomtól. Ellenben kritikáiban a szerző tartja magát ahhoz, hogy „nem zárja el magát műveik méltánylásától”, amit a cikksorozatot záró Majthényi Flóra és Szendrey Júlia, valamint a még korábban megjelent *Iduna*²⁸ és *Ferenczy Teréz*²⁹ is bizonyít, illetve a *Nemzeti hárfa* című antológiáról írott kritikájában már ő veszi védelmébe a női lírikusokat,³⁰ ami természetesen összefüggésben állhat a kötet szerkesztőjének provokatív előszavával.³¹ Viszont az alkotókörük kényszerű kijelölése már rámutat egy olyan kulcsmomentumra a vitában, amely mindkét tábor érvelésében egyformán megjelenik, ez pedig az autentikus nőirodalom igénylése. Ettől az elképzeléstől – sok más elfogadottnak tűnő női közhellyel egyetemben – csak Brassai Sámuel fog teljesen elfordulni.

26 *Uo.*, 99.

27 Gyulai, *i. m.*, 284–285.

28 Gyulai Pál, *Iduna* [Szász Károlyné] hagyományai = Gy. P., *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, kiad., jegyz., Bisztray Gyula, Komlós Aladár, Bp., Akadémiai, 1961, 42–45.

29 Gyulai Pál, *Ferenczy Teréz: Téli csillagok* = *Uo.*, 48–50.

30 Gyulai Pál, *Nemzeti hárfa* = Gy. P., *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850–1904*, Bp., 1927, 134–136.

31 Farkas Albert, *Vezérhangok* = *Nemzeti hárfa*, vál., bev., F. A., Pest, Geibel Armin, 1862, 1–9.

Brassai Sámuel *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz* című írása, ha az időrendet tekintenénk a vitában leginkább mérvadónak, akkor is mindenképpen Gyulai cikkének tárgyalása után kívánkozna, hiszen az övé volt az első reakció a vitatható nézetekre. Ami viszont ennél sokkal fontosabb, hogy Gyulai tanulmányának bírálói közül messze ő képviseli a legradikálisabb álláspontot. Ez a radikalizmus pedig nem pusztán az érvelés tárgyi vonatkozásaiban válik igazán szembetűnővé, tehát nem csak a művészeti felfogásuk vagy a nők természeti helyéről vallott nézeteik különbözőségében, hanem a Brassai által – minden udvariassága ellenére – alkalmazott „háborús” szóhasználatban és metaforikában is, amely főleg a *Tiltakozásban* válik uralkodóvá.

A szembetűnő ellentmondáson túl arra viszont mindenképpen érdemes előre föl hívni a figyelmet, hogy hiába látszik Brassai a nőírók és általában a nők talán legelhivatottabb védelmezőjének, a vitában mégsem válik központi szereplővé. Akár a Gyulai pártján állókat, akár a vele polemizálókat nézzük, Brassai véleménye nem vált ki nagyobb visszhangot – eltekintve attól a kivételtől,³² amelynek viszont Brassai annyira nem örült, hogy külön cikket írt nemtetszése kinyilvánítására.³³ Ez abból a szempontból semmiképpen sem meglepő, miszerint egyértelműen Gyulai bírt a legnagyobb autoritással a vita résztvevői közül, illetve – ha már a háborús szóhasználatnál tartunk – ő robbantotta ki a vitát. Ez a későbbiekben válik majd igazán feltűnővé, ugyanis a vita többi résztvevője is figyelmen kívül látszik hagyni az események alakulását, és csak a saját véleményük artikulálására szorítkoznak, szigorúan csak Gyulaiéra támaszkodva, még ha ezt műbírálatnak álcázzák is.

Brassai Sámuel első érve rögtön gyökeres szakítást jelent az összes nőkkel szembeni követelménnyel és előítéllettel:

„őszintén megvallom vakságomat, hogy a nő természeti szervezetében más vonást, a mely bármely, – férfiúnak állított – pályától eltilthatná őt, nem tudok látni, mint a testi erejük közti fokozatot, miben egészében a férfiúi nem van előnyben.”³⁴

Ezzel a gesztussal Brassai nemcsak egyszerűen azzal az alaptézissel számol le, miszerint a nőknek jól körülhatárolható tevékenységi köre van, hanem ez a mindenre való alkalmasság egyszerre a vita összes többi résztvevőjénél jelen levő autentikus nőirodalomra vonatkozó igényt is

32 Egy dilettáns Író nő [Petőfiné Szendrey Júlia], Szerény felszólalás, *Szépirodalmi Közlöny*, 1858. június 6., 1702–1704.

33 Brassai Sámuel, *Tiltakozás*, *Pesti Napló*, 1858. június 27./127.

34 Brassai, *Felnyitott levél...*, 1400.

hatályon kívül látszik helyezni. Brassai dolgozatában módszeresen cáfolja meg Gyulai tételeit: bebizonyítja, hogy igenis voltak olyan nők, akik nagy történelmi személyiséggé váltak;³⁵ vannak a férfikkal vetekedő tudósnők;³⁶ a női képzőművészek³⁷ és irodalmárok³⁸ se maradnak el semmivel férfi társaik mögött. Viszont ahogy Gyulainál sem, úgy Brassainál sem ez a „tényanyag” adja érvelésének igazán érdekes és vizsgálatra méltó pontját, hanem azok a kimondott és ki nem mondott elméleti alapvetések, melyek a témával kapcsolatos nézeteit pozícionálják.

Az egyik ilyen elméleti alapvetés a fentiekben már megemlített férfiúi pálya – női pálya szembenállás figyelmen kívül hagyása. Brassai igen élesen mutat rá ezen oppozíció konstruált voltára:

„Engedje meg ön, hogy mondjam ki gyanumat: ön előtt, észre nem véve physiologiai eszme lebegett. Férfiu – alkotás; nő – fogékonyság!”³⁹

Ez az idézet már önmagában is rávilágít arra, ami alapvetően megkülönbözteti Brassait a vita többi résztvevőjétől, ugyanis azzal, hogy a szerző ezen oppozíciót nem csak finomítani, hanem teljesen felszámolni kívánja, lemond az autentikus nőirodalomról, mely a vita minden résztvevőjénél domináns szerepet tölt be. Míg mindenki más az íráshoz való jogot egyfajta „női hanghoz”, „női témához” köti, addig Brassai korábbi két idézete egyaránt az alkatbeli különbséggel való leszámolásra utal. Erre még szembetűnőbb példa, amikor az írók és a nőírók megítélésének különbségét fogalmazza meg ironikusan:

„Eugèn Sue vagy Balzac csupán az emberi nem erkölcsi javulásáért hevülnek, csak az azt fenyegető s emésztő gonoszok kiirtására fognak tollfegyvert; de te George Sand, te férfiasszony, te Miss Brontë, nálatok szükségkép »kacérság szinpada az irodalom«; ti csak azért lettetek irónőké, hogy hiúságtoknak, melyet már téren nem elégíthettek ki, tápot nyujtsatok!”⁴⁰

Végül pedig Brassainak a Gyulai szemei előtt lebegő művészeszmény – a beleérzéssel, semmiből teremtő zseni romantikus elképzelése – tarthatatlanságára is felhívja a figyelmet, amikor a következőket írja: „A férfiművész a genius sugallatait épen úgy »concipiálja«, mint »generálja« a nő az ő elmeműveit.”⁴¹

35 *Uo.*, 1423–1424.

36 *Uo.*, 1421–1422.

37 *Uo.*, 1423.

38 *Uo.*, 1423.

39 *Uo.*, 1399.

40 *Uo.*, 1446.

41 *Uo.*, 1440.

A zsenikultusszal való leszámolás viszont nem csak a műalkotás születésének mikéntjére való rákérdezésben, illetve ennek nemek közötti megoszlásának tárgyalásában merül ki, hanem általánosságban a nagy teljesítmények személyhez kötöttségének felülvizsgálatában is.⁴² Brassai Sámuel teljesen szembefordul Gyulai nézetével, miszerint a történelmet a nagy emberek teljesítményei mozgatják. Brassai véleménye a következő:

„Szóval az eszmék lassanként lesznek, s kimondásuk úgy szólva minden ember nyelve hegyén van, de kik mindnyájon hebegő Mózesek s többnyire csak egy az ékesen szóló Áron, ki szavakban formulázza valahára a minden ember titkát.”⁴³

Ebből az idézetből egyértelműen kiderül, hogy a szerző a történelmi és tudományos eredményeket, eseményeket nem egy, a kontinuitásban beálló törésként értelmezi, olyan törésként ráadásul, amelyet csak néhány kiválasztott idézhet elő, hanem az idő folyásába jól beleágyazható és kollektív teljesítményként.

Brassai történelemfelfogásából viszont egy, a nők számára nagyon fontos hozadék is következik. A korban a nőket egyfajta ciklikus, a történelem folyásán kívül eső időben helyezték el. Ez a jelenség Gyulai érvelésének is egy jól kimutatható mozzanata, ugyanis még a tanulmány végén olvasható megengedőbb kritika is a nőknek azon alkotásait hajlandó jutalmazni, melyek nem lépnek ki a nők számára fenntartott körön, tehát az érzés és a családi boldogság témáin. Azzal viszont, hogy Brassai elveszi a nagy férfiak történelemformáló erejét, illetve a kontinuitásra helyezi a hangsúlyt, megnyitja az utat azelőtt, hogy a nők is a történelem színpadára léphessenek. Ez a gondolatmenet egybevág Pierre Bourdieu nemi szerepek megoszlásáról vallott nézeteivel:

„A mitikus-rituális logika a nemzés ciklusában éppúgy, mint az agrárciklusban a férfi-közreműködés javára billenti a mérleget, és a házasság vagy a mezei munkák megkezdése alkalmával mindig nyilvános, hivatalos, közösségi rítusokkal emeli ki a kihordási időszakok rovására, amilyen a talajé télen, vagy a nőé, melyek kapcsán a rítusok nem kötelezőek, sőt szinte lopva történnek. Egyik oldalon tehát egyszeri, rendkívüli beavatkozás az élet menetébe, kockázatos, veszéllyel terhes megnyitó aktus, amely ünnepélyes keretek között történik – esetenként, mint az ugar feltörése, nyilvánosan, az egész csoport

42 Persze ilyen szempontból mindenképpen fontos és érdekes kérdés, hogy miként is értelmezhető Brassai szövegében a zsenifogalom. Amennyiben ugyanis a kanti zsenifogalom lebeg a szeme előtt, akkor a zseni mindenképpen csak művészként képzelhető el.

43 *Uo.*, 1425.

előtt –; másik oldalon a puffasztás-dagadás valamiképp természetes, passzív folyamat, amelyben a nő és a föld inkább hely, alkalom, kedvező feltétel, mintsem szereplő, s amely a nőtől csupán a természet munkálását támogató technikai fogásokat vagy aláfestő rítusokat kíván meg...”⁴⁴

Ezt mi sem bizonyítja ékebben, mint Brassainak a gőzgépekről szóló eszmefuttatása:

„A gőzgépet a világnak Watt találta fel, s bizony nagy eszme volt ez, és új pályát nyitott az emberiségnek. Ámde a philosophus a Jupiter fejéből kiszökött armata Minervát Lucian szemével nézi, annak, a mi, t. i. képtelen mesének, s fejtegetve a Watt igazi találasait valamint elődjeit is, utoljára Papinnak egy oly ötletében leli fel a gőzgép első új eszméjét, mely minden főzőasszony fejében megfordulhatott, a kinek a fazékfedőjét a pára felveté.”⁴⁵

Bár kétségtelen, hogy az utolsó sorral már-már a saját paródiájává válik az érvelés, de a nők történelemformáló erejének megkonstruálása vagy inkább láthatóvá tétele egyértelműen kiolvasható belőle.

Ám Brassai értekezésének leginkább újítónak nevezhető pontja egyben a legtámadhatóbb is, az érvelés ugyanis nem mentes az önelentmondásoktól és a túlzásoktól. Az efféle történelemszemlélet a veszéllyel fenyeget, hogy miközben a szerző csak a nők szerepének hangsúlyozását célozza meg, ennek ellenére egy női felsőbbrendűségi programba fordul át azáltal, hogy a történelem alakulását főként az ő szférájuknak megfelelő időszemléletbe utalja. Ráadásul, ahogy Bourdieu is kimutatja, ez a megkülönböztetés alapvetően társadalmi konstrukció, emiatt pedig a nőknek egy ilyen narratívába való beleírása is csak az eddigi helyzetet nyugtázza. Emellett Brassai annak ellenére, hogy tagadja a nagy személyek történelemalkotó vagy irányító szerepét, mégis mindent megtesz azért, hogy nagy női történelmi alakokat találjon. Tehát Brassai egyszerre próbálja pusztán a tények mentén ellenpéldákkal megcáfolni Gyulai érveit, és egyszerre próbálja a saját gyökeresen eltérő elképzelését fölvezetni. Bár maga is utal arra, hogy mindkét szempontból bírálja Gyulai Pál írását, de az utóbb kifejtett elméleti megfontolás szinte fölöslegessé teszi a cikk első felét, illetve ezáltal jelentősen gyengíti a tanulmány érveinek erejét.

Végül még egy probléma maradt Brassai szövegeivel kapcsolatban, ez pedig a korábban már említett harcias szóhasználat. A szerző rendszeresen erősségekről, erődítményekről és ezek elfoglalásáról ír.

44 Pierre Bourdieu, *Férfiuralom*, Bp., Napvilág, 2000, 55–56.

45 Brassai, *Felnyitott levél...*, 1425.

Talán megkockáztatható az föltételezés, hogy ez a gesztus egyfajta leszámolást jelent a szintézis igényével, vagyis így Brassai leszámol a vita „baráti” mivoltával és egyértelműen a másik meggyőzésére vagy sokkal inkább legyőzésére helyezi a hangsúlyt. Így a *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz* zárása sem olvasható már olyan békülékenyen és barátián: „Nem szeretem önt magammal szembe, jöjjön, üljön inkább mellém.”⁴⁶ Gyulai „maga mellé ültetése” nem a békés és gyümölcsöző vita képét idézi fel, hanem az ellenség leigázását és Brassai oldalára állítását.

Valószínűsíthető, hogy mind a cikk belső ellentmondásai, mind a Brassai Sámuel által megütött hangnem közrejátszott abban, hogy újtó gondolatai csak marginális szerepet játszottak a vitában.

Arany János és Erdélyi János

Bár Fábri Anna művében Arany Jánost egyértelműen Gyulai Pál táborához sorolja, Erdélyi Jánost pedig a *Megengedőbb vélemények* című fejezetben tárgyalja, valójából a két szerző véleménye egyrészt egyszerre mutat jelentős eltéréseket Gyulaiétól és egyszerre támaszkodik igen következetesen annak néhány pontjára, másrészt véleményük igen közel áll egymáshoz, ugyanis elvileg mindketten elfogadhatónak tartják a nőírók szerepvállalását.

Arany János Gyulaihoz hasonlóan tárgyalja a divatlapokban rejlő veszélyeket. Az irodalom romlását és az íróknak tömeges megjelenésének okát is azokban látja. Véleménye szerint egyfajta elhibázott udvariasság miatt vélik úgy a lapok szerkesztői, hogy a nők írásai inkább közölhetőek.⁴⁷ Viszont érvelése már nagymértékben elkanyarodik Gyulaiétól, amikor a női irodalom érvényességéről ír:

„Gyakorlottabb udvariassággal lennének abban módot, éreztetni a különben is finom fogékonyságú nővel, hogy bizony ez s amaz verse nem kiadni való, vagy ha ez talán, a következő tíz-húsz nem. Így nyernének a nők, nyerne az irodalom. Azok csupán kedves oldalról mutatkoznának, s az irodalom sem nélkülözné ama tán nem erőteljes, de annál gyöngédebb s finomabb hangot – melyek (csak hamisak ne legyenek) oly kellemesen vegyülnek az egyetemes harmóniába, melynek neve: irodalom.”⁴⁸

Arany János sorai rávilágítanak arra, hogy neki már nem az íróknak nyilvános fellépése a problematikus, hanem műveik kétes minősége. Ezt egyértelműen alátámasztja az is, hogy a vitához kapcsolódó cikke nem a nők társadalmi helyzetéről vagy lelki alkatáról szól, hanem Mal-

⁴⁶ Uo., 1449.

⁴⁷ Arany, *Malvina költeményei*, 736.

⁴⁸ Uo., 736-737.

vina verseinek elemzésével és bírálatával foglalkozik. Az irodalompolitikai kérdés csak marginálisan van jelen, a lelki felépítésről pedig előbb csak egy fél sorban nyilatkozik mint „gyöngédebb és finomabb hangok”-ról, majd el is veti a két nem lelki alkatának megkülönböztetőségét.⁴⁹ Ugyanezt teszi meg vitazárónak tekinthető 1863-as *A nőírókról* szóló cikkében is, melyben Gyulait igyekszik megvédeni az őt ért durva támadásoktól.

Erdélyi íróknőről vallott nézetei talán akkor határozhatóak meg legjobban, ha Arany és Gyulai gondolatvilágának keverékeként tekintjük. Gyulaival osztozik az irodalom hanyatló tendenciája miatti aggodásban, valamint ennek a nőírók fellépéséhez való kapcsolásában,⁵⁰ illetve elismeri a nők sajátos lelki beállítódását: „A férfi örül a gondolatnak, mert tudja, hogy vele alkot, a nő örül, mert érzi, hogy benne élvez, mind a kettő költői lélekállapot.”⁵¹ Érveit az is hasonlítottá teszi, hogy a női irodalom körét is megpróbálja körülhatárolni, bár ezt inkább negatív definíciókkal teszi: „Bordalokat például nem várhatni női költészettől. Az élet hiányát kipótolni, vagy a rendeltetés határát átlépni nem lehet.”⁵² Vagy: „A nőket mint gondolatban, úgy formában is bizonyos mérték illeti; tehát költészetben a szigorúan szabályos formák inkább, mint a dithyramb és a föllengés.”⁵³

Ennyi hasonlóság után válik igazán meglepővé az a megengedő hangnem, mely főleg cikke első felében uralkodó. Ráadásul itt az is egyértelműen láthatóvá válik, hogy mind az irodalom funkciójáról alkotott véleménye, mind az írók és életművük (Gyulainál egyértelmű) kapcsolatának megítélése is más Erdélyi Jánosnál.

Heinére hivatkozva teszi a következő fontos megállapítást:

„mert nőknél van az öröm és játék, a kegy és kedély, s nem haragos szenteknél, mogorva erkölcsbíráknál; s midőn nemők élethervasztó elmélkedéstől óvandó, a derítő művészetre szinte meghivandó.”⁵⁴

Ezzel a megállapítással pedig Erdélyi már markánsan szembehelyezkedik Gyulai irodalomfelfogásával. Előbbinek a mű eszmei és filozófiai mondanivalója helyett már sokkal inkább „játékossága,” tehát

49 „Ha a költői teremtés, alkotás ama nagyszabású műveire [...] gyöngének tartanám is az emberiség e finomabb szervezetű felét: nem tiltanám soha, hogy zengjenek, amint isten tudniok adta. De csak úgy. Csak úgy, amint keblök istene, az ihlet, mely nincs kötte nemhez, meglátogatja őket;...” *Uo.*, 737.

50 Erdélyi, *i.m.*, 474.

51 *Uo.*, 473.

52 *Uo.*, 473.

53 *Uo.*, 474.

54 *Uo.*, 472–473.

szórakoztató funkciója válik fontossá, persze úgy, hogy továbbra is megtartja az irodalom teremtő, beleérző és utánzó felfogásának opozícióját, az előbbi javára ítélve.⁵⁵

Az írók körüli vita egyik kulcspontját teszi kérdésessé akkor, amikor problémát az életrajzi megfeleltethetőséghez hasonlítva a következőt írja: „ez megint olyan mint volt az író és műve közötti hasonlatosság és különbség kérdés, melyet se jobbra, se balra senki el nem dönt, mert mind a kettő igaz”.⁵⁶ Azzal, hogy csak részben ismeri el a műben leírtak és az életrajzi megfeleltethetőség kérdésének igazságát, problematikussá teszi Gyulai érvelésének legfőbb alapját.

Bár mind Arany, mind Erdélyi eltér már Gyulai Pál véleményétől, de az igazi váltás csak részben Vajda János, de főleg Jókai Mór munkáiban következik be.

**Vajda János:
a vita ellent-
mondásos
résztevője**

Vajda János *Néhány szó – Négy szem közt!* és *A nőnem közhasznú szakirodalma* című írásaival kapcsolódik be a vitába. Fábri Anna mindkét műből azt olvassa ki, hogy Vajda János a nők hagyományos és egyben elavult szerepeik alóli fölszabadítását, illetve ezáltal a nemzeti kultúra fölemelését tűzi ki célul.⁵⁷ Ezek a megállapítások bár nagy vonalakban igazak az említett cikkekre, alaposabban szemügyre véve a szöveget, főleg a későbbi tanulmányt, világossá válik, hogy a kép ennél sokkal árnyaltabb, és Vajda János sok kérdésben a konzervatívabb szemléletmódot képviseli.

1858-ban egy olyan történelemfilozófia mentén fejt ki nézeteit, mely a historizmus óta elterjedt organikus történelemszemléletre utal. Vajda emiatt is teszi meg központi fogalmává a szépet, ugyanis „[m]ikor még az emberek legtöbb, legfinomabb érzékkel a szép iránt birtak, akkor voltak legifjabbak”.⁵⁸ Írásában ráadásul a szépség fogalmát a hagyományokhoz híven a nőkhöz kapcsolja, a férfiak korának tulajdonságait pedig így jellemzi: „mikor az erő, a nagyság kormányoz, tömérdek a rémes a sötét oldal.”⁵⁹ Ezért válik a vitában egyedivé Vajda János, ugyanis ő azért tekinti döntő fontosságúnak a nők művelődését és művészetét, mert általuk újra létrehozható lenne a tökéletes művészi kor. Ezért fogalmaz meg kritikát korának magyar társadalma ellen, ugyanis úgy véli, hogy egy kultúra fejlettségének legjobb fokmérője a nők és férfiak közötti kapcsolat milyensége, melyet nálunk

55 „Nem is csoda, hiszen ők az irodalmi kultúrának példáit nézik és látják inkább, mint valóságot.” *Uo.*, 473.

56 *Uo.*, 472.

57 Fábri, *i. m.*, 102.

58 Vajda, *Néhány szó...*, 214.

59 *Uo.*, 214.

tulajdonképpen barbárnak bélyegez: „a népnél pedig épen még a keleti durva kényuri erőhatalommal uralkodik a férfi a nő fölött.”⁶⁰ A művelődés egyrészt megadja azt szellemi többletet a nőknek, amivel rangban a férfiak mellé emelkedhetnek, illetve ezáltal már kivívják azt a tiszteletet, amelynek köszönhetően méltóak lesznek a férfiak megbecsülésére. Másrészt ez visszaható folyamatként jelenik meg Vajdánál, ugyanis szerinte a nők művelődése egyben az egész kultúra fényét emeli és a férfiakra is termékeny hatással lesz.⁶¹

Ez az érvelés viszont nem áll olyan távol Gyulaiétól, mint ahogy elsőre gondolnánk. Ugyanis írása kezdetén például Gyulai Pál is rögtön rámutat arra, hogy hazánkban az udvariasság még nem fejlett ki megfelelően, és ennek fejlesztését szükségesnek látja,⁶² következő kapcsolódó írásában pedig már majdhogynem visszakanyarodik Gyulai érveihez a divatlapok ostromozásakor. Ekkor derül ki ugyanis, hogy a nőnem művelődését sem feltétlenül az irodalmi tevékenységben képzelte el. Ehelyett inkább a hagyományos női szerepeknek megfelelő szakmunkák írására szólítja fel a nőket, tehát például kertészettel, varrással, főzéssel stb. kapcsolatos írásokat vár tőlük, és egyben olvasásra is ezt tartja számukra a legfontosabbnak.⁶³ Tehát 1862-re Vajda már csak annyiban lesz megengedőbb Gyulainál, hogy a nőknek legalább a saját körükbe eső szakmunkák írását engedi meg fenntartások nélkül, illetve az irodalom művelésére is rábólint abban az esetben, ha az író „Sand György tehetségével születik”.⁶⁴

Jókai Mór⁶⁵ *Bajza Lenke munkái* című írásában⁶⁶ fejt ki véleményét a vitával kapcsolatban, amelyben nem is rejti véka alá, hogy nézetei szemben állnak Gyulaiéival. Ennek ellenére cikkében mégis kimutathatóak olyan jegyek, melyek ha nem is egyeznek meg, de hasonlítanak az *Íróink* bizonyos érveire.

Jókai már jóval nagyobb hangsúlyt fektet az irodalom üzleti részére, mint Gyulai. Ezt a cikkét indító anekdota is bizonyítja a négy fiúról, akik négy különféle pályát választanak: az egyik kereskedő lenne, a második katona, a harmadik színész, a negyedik pedig író. Ezek közül a negyediket tartaná messze a legszerencsétlenebbnek, mivel az írói pálya nem csak a művelője lelkére van rossz hatással, hanem nagyfo-

„Az íróink lovagja: Jókai Mór”

60 Uo., 216.

61 Uo., 218.

62 Gyulai, *Íróink*, 272.

63 Vajda, *A nőnem...*, 235–236.

64 Uo., 239.

65 Fábri, *i. m.*, 103.

66 Jókai, *i. m.*, 88–99.

kú pénzügyi bizonytalansággal is jár.⁶⁷ Jókai viszont érzékenyen nem csak az írók anyagi problémáját tárgyalja, hanem rámutat arra, hogy az olvasótábor nagy része nem a módosabb rétegekből kerül ki:

„szegény papok, házi tanítók, falusi kisasszonyok, fényüzéstelen házi asszonyok, gazdatisztek, közrendű emberek, orvosok, ügyvédek és kisbirtoku gazdák: ezekből áll most a magyar olvasó közönség; pedig ezeknél egy forint hatvan krajcárból álló capitalis.”⁶⁸

A fentiekkel szorosan összefügg Jókai véleménye az irodalom szerepéről, ugyanis Gyulaival ellentétben nem feltétlenül szán neki magasabb esztétikai vagy filozófiai funkciót. Sokkal fontosabb számára a szórakoztatás.

„Én pedig azt mondom, hogy az irodalomnak minden eddig meglévő ágára szükségünk van, hogy a kalendáriumi is hasznos ember, ha jó naptárt szerkeszt, s a ki egyebet sem tett, mint a közönséget mától hónapig mulattatta, hasznos dolgot cselekedett, s hogy a kisebb tehetségű emberek, a kiknek lélekzete segíti éleszteni azt a lángot, mely nem tudom én miért és nem tudom miért lobog? előttem mind igen derék emberek s egyiknek sem fogom szemére vetni soha, hogy mért nem nőtt nagyobbra? Tán még ráérnek.”⁶⁹

Jókai tehát az irodalomban egyaránt fontosnak tartja a kisebb tehetségű vagy csak szórakoztató irodalomra „specializálódott” szerzők jelenlétét, egyrészt azért, mert Gyulaival ellentétben felismeri, hogy a közönség többsége alapvetően „csak” kikapcsolódásra vágyik a pénzért cserébe, másrészt pedig az irodalmi életnek magának is szüksége van a rétegződésre, ugyanis mindnyájuk fáradozása segíti a magyar kultúra és irodalom fejlődését, és biztosítja változatosságát.

A fentiekből következtethető az, hogy a szerzőnek az írók melletti kiállása is tulajdonképpen irodalompolitikai és üzleti szempontokból értelmezhető. Ahogy Fábri Anna is hangsúlyozza⁷⁰ az írók számának növekedése összefügg azzal a korábban már említett kérdéssel, hogy az olvasótábor jelentős részét is nők alkotják, így pedig az írók sokkal könnyebben elégíthetik ki az olvasói igényeket. Tehát az irodalomnak az írók és olvasók közötti párbeszédre viszonyként kell fölépülnie. Bár közhely, de egy adott lap sikerességének a kulcsa nem a Gyulai által szorgalmazott nevelésben rejlik, hanem az eladhatóságban, és lehetséges, hogy ez nem áll összefüggésben a meg-

67 *Uo.*, 88–89.

68 *Uo.*, 90.

69 *Uo.*, 91–92.

70 Fábri, *i. m.*, 100.

jelent írások színvonalával, de nagyon is kapcsolódik ahhoz, hogy figyelembe veszi-e közönségének sajátos igényeit.

Gyulai és Jókai véleménye viszont nem csak az üzleti kérdések és az irodalom feladata mentén különbözik, hanem az írás nőkre gyakorolt káros hatásáról és a nők társadalmi szerepvállalásáról is teljesen másképp gondolkoznak. Jókai maga is elismeri, hogy az irodalom művelése tényleg jár speciális nehézségekkel, de ez tulajdonképpen minden szakmára igaz, és pusztán ezért nem szabad kizárni a nőket az irodalom területéről.⁷¹ Sokkal fontosabb viszont a nők társadalmi szerepvállalása körüli polémia. Gyulai, aki a nők hatókörét szinte csak a családi élet és a társasági csevegés területén jelölte ki, távol áll Jókai véleményétől:

„a nőket bámuljuk-e meg, kik előtt csak három nyilvános pálya van meghagyva; a nevelés, a színészet, és az irodalom, ha e három közül egyhez szenvedély és hivatás vezeti őket.”⁷²

Jókai Mór számára az irodalmi tevékenység tehát egyenrangú a nők másik két nyilvános tevékenységi körével. A hiúság, melyet Gyulai a nőírók fő hajtó erejének vél, Jókainál is megjelenik, de nála nem sokszorozódik meg. A nyilvános pályára lépők természetes tulajdonságának tekinti. Emellett rámutat Gyulai érvelésének egyik gyenge pontjára: a színésznők kérdésére. Jókainak meglepő, hogy az írók fellépése ellen hadakozók számára, a színésznők helyzete még csak nem is kérdéses, hanem egyértelműen támogatandó és elfogadott. Ebből viszont egyértelműen világossá válik, hogy a Bajza Lenke munkái szerzőjének teljesen más a véleménye az irodalmi művek létrehozásáról, mint Gyulai Pálnak. Nem a reprodukáló és absztrakt művészet különbözősége jelenti már a törésvonalat, amit az is bizonyít, hogy az írók irodalmi produkcióit már nem a férfiak pusztá utánzásának tekinti, hanem ugyanúgy teremtésnek, ahogy Gyulai általában az irodalmat. Ezt bizonyítja a következő idézet is: „költeményeket teremteni van hivatva.” Emiatt is lehetséges, hogy Jókai a nők irodalmi szerepvállalását elviekben azonosnak tarja a színészi és nevelési pályával. Sőt a nők irodalmi foglalatossága elvonja őket a kevésbé támogatandó közösségi szórakozásoktól, például a pletykálgodástól.⁷³

Az viszont egyértelmű, hogy Jókai is elismeri a női és férfi lélek különbözőségét, és ennek a mentén ő is kijelöli, hogy a nőíróknak mivel szabad foglalkoznia:

71 Jókai, *i. m.*, 92–93.

72 *Uo.*, 93.

73 *Uo.*, 95.

„Azt nem vitatom, hogy abból, a mit a nők irnak, mindig hiányzik valami, a mi a férfiak műveiben benne van. Ez így van; minden lénynél, a minék szárnya van a himé a him. De megfordítva a férfiak műveiből is hiányzik többnyire az, a mi a nők költeményeiben uralgó. Férfiak saájta a humor, az erő, az életismeret; a nők az érzés, a gyöngédség, az ábránd. Nálunk kivált az utóbbi időkben kevés kivétellel az egész irodalom az első irányban halad; és ezt jól teszi, ez az ő útja. De veszendőben van nálunk a genre, mely a gyöngéd, mély érzésű, ábrándos műveket alkossa. Ez a nőirol feladata, azt férfi nem oldhatja meg, nem is lehet hajlama hozzá.”⁷⁴

Ebben a kérdésben az amúgy lovagias Jókai egyetért Gyulaival, de az a kör, amelyet megvon, sokkal tágabb Gyulaiénál. Nincsenek tematikai vagy műfaji elvárásai, hanem csak a hangnemre, a stílusra és az érzelmekre terjeszti ki az írónők feladatát. Ezzel pedig Jókai egyfajta korai definícióját is próbálja nyújtani annak, hogy milyen is a férfiakétól élesen elválasztható női irodalom. Gács Anna is Jókai érvelésének ezen pontját tartja fontosnak, amikor a következőket írja:

„Ez utóbbi gondolat – a nők írói tevékenységének összekapcsolása valami hiánnyal, valami várákozással a magyar irodalomban, az irodalmi tradíció olyan képével, melyben ez túlságosan egyhangúnak (kicsinek) tűnik fél – a kritikátörténetben később is visszatér, s véleményem szerint tulajdonképpen a mai napig fenntartható diagnózis a nők és az irodalom viszonyáról Magyarországon.”⁷⁵

Az idézetből az is kiderül, hogy Jókai nem érzi a korban általánosan hangoztatott irodalmi hanyatlást. Az irodalom férfi irányát elfogadhatónak tartja, csak azt kéri, hogy a másik iránynak is legyenek képviselői, mert anélkül irodalmunk nem lehet teljes.

A kritika megengedő hangnemével és érveivel teljesen összhangban van az, hogy tulajdonképpen Jókainál sem tudunk meg sokat a művekről melyeket elemezni kíván. A két oldalnyi rész, melyben a „kritikát” kapjuk, csak egy lovagias főhajtás egy pályakezdő író társ előtt. Ez persze ebben az esetben sokkal elfogadhatóbb, mint az Írónőinknél, tekintve az irodalomról alkotott elképzeléseik különbözőségét.

Szendrey Júlia állásfoglalása több szempontból is érdekes, hiszen először is ő mint író, tehát a ténylegesen a vita tárgyát képező személy, ragad tollat a nőket ért támadás miatt, pedig Andersen-fordításai viszonylag jó kritikát kaptak Gyulaitól. Ráadásul mindenkitől eltérően nem tanulmányban vagy cikkben, hanem A 'Pesti Napló' 61., 62. és 65-ik száma című novellájában fejt ki véleményét.

A mű hősnője, Beregi Klára, megtestesíti azt a nőeszményt, melyről Gyulai Pál kritikájában is olvashattunk: odaadó feleség, gondoskodó anya és mindenki által irigyelt háziasszony. Viszont a túlzott eszményítés egyben Gyulai nézeteinek majdhogynem paródiájává válik. Gyermekai olyan szépek és egészségesek, hogy a „néhány év előtt Londonban tartott gyermekkiállításon bizonyára zavarba hozták volna az ítélő birákat, hogy az öt egyiránt piros, pozsgás fiú közül melyiknek adják az elsőseget és ítéljék oda az épség díját.”⁷⁶ A háziasszony kertje is már-már eszményi:

„Túl az udvaron a nagy konyhakert. a szomszédasszonyok nem egyszer leselkedtek irigykedve a sövényen át, hogy rajta kaphassák Bereginét, micsoda ördöge van, hogy az ő asztalára tavasszal, mindig pár héttel előbb jön, mint másnál: hónapos retek, saláta, uborka, zöldborsó s több efféle zöldségfajta nyalánkság, mik valamely házino gadaasszonyi koronájának legfénylőbb köveit képezik.”⁷⁷

Emellett maga a házaspár is mintaszerű, szolid életet él. Ezt az eszményi leírást szakítja félbe a narrátor, amikor nem kis humorról tanúbizonyoságot téve, elmondja az olvasónak, hogy „Bereginé, a köztisztletben álló családanya, a példás házino, szóval, hogy ott ilyenkor Bereginé – bátorság ne hagyj el! – ír. Igen, kimondtam ír!”⁷⁸ A novellában végig hangsúlyos, hogy Klára ezen „hóbortjának” csak akkor hódol, amikor igazi nőhöz híven, minden házkörűli dolgát elvégezte. Ennek ellenére azzal, hogy a novella elbeszélője úgy közli az írás tényét velünk, mintha az egy halálos bűn lenne, ironikusan utal Gyulai erről alkotott elítélő nézeteire. De az eszményi nő, aki a novellában megjelenik hangsúlyosan csak lopott óráiban ír és nem látszanak rajta a lelki romlás jelei. Sőt, a narrátor kitér arra, hogy az olvasás és az írás mennyivel inkább léleknevelő foglalkozások, mint a társasági életben való forgolódás. Ráadásul anyagilag is kímélőbb a család számára.⁷⁹ Emellett a novella az olvasási szokásokat is rögzíti összhangban az eddigiekkel: az asszony irodalmi lapokat olvas, míg férje politikaiakat:

76 Petőfiné, *i. m.*, 50

77 *Uo.*, 51–52.

78 *Uo.*, 54.

79 *Uo.*, 55–56.

„Beregi kiválasztá a nejét illető szépirodalmi lapokat, azokat Klára elé helyezte, ki azonnal olvasgatni kezdé azokat, mennyire ez az ugrándo-
zó gyermektől lehetséges volt. Beregi ez alatt leveleit futotta át, az-
tán a politikai lapokat vevé elő, melyeket magának járattott.”⁸⁰

Ebből az idézetből ráadásul az is látszik, hogy Bereginé még ekkor sem hanyagolja el anyai kötelezettségeit. A novella akkor vesz igazán ironikus fordulatot, amikor Beregi a *Pesti Napló* azon számát kezdi el olvasni, melyben megjelent Gyulai első cikke a nőírókról. A novella építkezése tudatosan rombolja le az *Írónőink* érvelését. A kezdetben mintaszerű nő, aki az írásnak köszönhetően inkább csak nemesebbé válik, akkor kezd el valóban hanyag lenni és mutat a romlásra utaló jeleket, amikor a férje és a városiak Gyulai cikkéből tudomást szereznek arról, hogy milyen is egy író. Mindenki visszatükrözi Klárára azt, amilyenek a cikk szerint lennie kéne, tudomást sem véve a valóságról. Az emberek viselkedése miatt pedig maga Bereginé is kezd olyanná válni, mint amilyen Gyulai szerint egy író.

Szendrey Júlia nagyon ügyesen érzett rá Gyulai érvelésének néhány problémás pontjára. A fentiekből is látszik, hogy pontosan tudja, hogy az írás miatt démonivá váló nők rémképe egyáltalán nincs az *Írónőink*ben alátámasztva. Ezáltal igen éles kritikaként értelmezhető, hogy Beregi Klára szerint „[e] cikk írója csak felhevült képzelődésének rémei ellen forgatja fegyverét; oh, de te, férjem, megtagadva saját érzéseidet, bennem keresed azon ijesztő agyrémek megtestesülését; és szemeidet behunyva a valóság előtt, vakságodban gyógyíthatatlan sebeket ejtesz rajtam, hogy e cikkeknek legalább egy állítása igaz lehessen: a nő vagy azért ír, mert boldogtalan, vagy azért boldogtalan, mert ír.”⁸¹

Szendrey Júlia novellája viszont, talán műfaji korlátai miatt is, csak Gyulai érvelésének egy paródiáját adja, illetve az írónőkkel kapcsolatban csak a majdhogynem közhelyszámba menő formulát írja le: egy író is lehet jó anya és jó feleség. Ez azért viszont mégis nagy fontosságot nyer, mivel így Petőfiné is egy általánosan elfogadott társadalmi és kulturális körbe utalja szereplőjét.

Az eddigiek alapján talán megkockáztatható, hogy az ekkoriban kialakuló haladáselvű történelemszemlélet, amely a történelem alakítását és irányítását egy, a férfi szubjektumon alapuló emberszemlélet-
hez utalja, ellehetetleníti a vita résztvevőinek pozícióját.⁸² Az, hogy a nőket és a női irodalmat egy atemporális, paradicsomi narratívához

80 *Uo.*, 59.

81 *Uo.*, 70.

82 Vö. George L. Mosse, *Férfiasságnak tükröje – A modern férfieszmény kialakulása*, Bp., Balassi, 2001.

kötik, teljesen felszámolja a vita megengedőbb résztvevőinek érveit, ugyanis így a nők irodalma csak egyfajta lecsapódása lesz az érzéseiknek és tapasztalatainak, ezáltal pedig képtelenek lesznek a történelemben és az irodalomtörténetben cselekvő módon beavatkozni. Az immanensként és változatlanul feltételezett női hang irodalmukat és irodalmi szerepvállalásukat társadalmi pozíciójukhoz hasonlósá teszi: a mindig változó és emiatt elvben férfi irodalom mellett ők szükségszerűen az irodalmi állandóságot lesznek hivatottak reprezentálni ezen felfogás szerint. Ezt mi sem példázza feltűnőbbben, mint a kezdetben harcos feministaként fellépő Vajda „visszatáncolása”. Tehát a vita szövegei mögött megbúvó „mesternarratíva” teljes mértékben felülírhatja a vita résztvevőinek azon belül betöltött pozícióit.

Végül vessünk egy pillantást Kánya Emília (aki a kor írónőinek szokása szerint csak keresztnévén publikált), gróf Lázár Mórné és Szabó Richárd szövegeire. A három szerző együttes tárgyalásának egyik oka, hogy szövegeik elméleti alapfeltevései, irodalomfelfogása vagy nőképe nem tesz hozzá semmi igazán újat a vitához. Ennek ellenére van egy szempont, mely mégis szükségessé teszi műveik szoros olvasását. A három szerző szövegén ugyanis tökéletesen bemutatható az, hogy a vitára nem csak egy történelemszemléleti mód tesz determináló befolyást, hanem Gyulai szövege is. Nem olyan mértékben, ahogy a korábbi szerzőknél látható volt (hogy ti. a szöveg központi jelentősége miatt voltak kénytelenek az Írónőinket módszeres kritika tárgyává tenni), hanem sokkal inkább ez a főszöveg gyakorol a felsorolt három mű szerzőjére olyan mély hatást, hogy hiába próbálnak vitába bocsátkozni Gyulaival, mégis az ő érveit fogalmazzák újra.

A fentieknek egyik leghatározottabb példája a nők tevékenységi köréről és magáról az emancipációról alkotott vélemény. Mindhárom szerzőnél egyértelmű például az, hogy a nők tevékenységi köre legfőképp a családi közegre korlátozódik, a korábbiakkal összhangban az irodalmi tevékenységet a nők szabadidős tevékenységei közé sorolják, az emancipációról szólva pedig mind elítélően nyilatkoznak. Szabó Richárd egyenesen egyfajta szabadszerelmi törekvésre vezeti ez utóbbit vissza,⁸³ míg Emília a természeti rend felbomlásának tüneteként értelmezi:

„Igenis Gyulai úr, az kellene; de nem azon értelemben, melyet akárászűkkel-lőség, akáratúlkapottságadniszeretnekeszónak; nem azt az emancipációt, mely a természet törvényeit fel akarja dúlni, hanem azt, mely azokat egész teljességükben helyre akarja állítani, a nőnem és az emberiség javára.”⁸⁴

83 Szabó, *i.m.*, 199–200.

84 Kánya, *Néhány szó...*, 122.

Ezek a vélemények szinte teljesen egybeesnek Gyulai emancipációról vallott nézeteivel:

„Nem durva férfidölyf és előítélet mondatja ezt velünk, hanem éppen mély nőtisztelet s az előítéleteknél is veszélyesebb társadalmi sophismák gyűlölete, mert mi egyéb az irónóság, mint be nem vallott, eltakart, félbeszerbe alkalmazott nőemancipatio, e bohó, és bűnös tan, mely senkit sem tenne oly szerencsétlenné, mint éppen a nőt, kinek sorsán javítani akar.”⁸⁵

A felek tehát mind negatív előítéletekkel állnak az emancipációhoz, és hiába próbálják azt bebizonyítani, hogy Gyulai rosszul értelmezi a fogalmat és a nők törekvéseit, mégis amit emancipációként lefestenek, ugyanannak a káros fogalomnak tűnik, amely ellen tulajdonképpen mind küzdenek.

Ugyanez a kettősség látható abban a törekvésben, ahogy az írók lelki „kiszáradását” próbálják megcáfolni. Szabó Richárd például így fogalmaz:

„Ki tudnánk mutatni, hogy az írók festésére oly színeket alkalmaz, mintha tudja Isten miféle hölgyek lebegtek volna szemei előtt; ki tudnánk mutatni, hogy az irónóséggel oly következményeket kapcsol össze, melyek a női lelkület tisztaságára homályt vetnek, de nekünk más fogalmunk van a nőtiszteletről, és ez nem engedi, hogy föllebbentsük a fátyolt, melyet Gyulai némely helyütt kissé piritó állításainak valódi értelmére borított.”⁸⁶

De ugyanez a fedezhető föl gróf Lázár Mórnénál is, amikor rengeteg példát sorol elő arra nézve, hogy az írók között rengeteg jó anya és háziasszony is van.⁸⁷ A legkimerítőbb példát viszont Emília hozza, amikor a következőket írja:

„Ne hivatkozzék Gyulai úr Sandra és más olyan nagy íróókra, a kik midőn a dicsőség magas fokát elérték, nem teljesítették hiven női kötelességeiket; mert ezek ellenében én legalább is tiszszér anynyi jeles költőt tudok felhozni, a kik a legbotrányosabb családi életet éltek, nejüknek hóhérjai, gyermekeiknek valódi hollószívú apái, a kicsapongás és erkölcsi sülyedség undok példányképei voltak, és mégis – egy íróónak sem jutott még eszébe, azt mondani egész általánosságban: Leánytestvéreim, ovakodjatok a költőktől, zárjátok be előttük sziveteket, mert a költők rossz férjek, és boldogtalanná tesznek benneteket!”⁸⁸

85 Gyulai, *Írónőink*, 273–274.

86 Szabó, *i.m.*, 199.

87 Lázár, *i.m.*, 543.

88 Kánya, *Néhány szó...*, 87.

Egy furcsa kettősségre is felfigyelhetünk: mindhárman elismerik, hogy Sand vagy Hahn-Hahn Ida valóban azt az írónőképet testesíti meg, amelyet Gyulai felrajzolni igyekszik és ezzel szembeszegezni csak a jó példák felsorolását tudják. Ez például egyértelműen visszalépés mind Brassai azon gesztusához képest, mely leszámol az életrajzi érveléssel, mind Jókai véleményéhez képest, mely nem hajlandó legitimnek elismerni a külföldi példákat. Ráadásul azáltal, hogy Gyulai méltányolni hajlandó a nők irodalmi műveit, már ő is ezen álláspont felszámolása felé lép. Bár mind rávilágítanak arra, hogy ezen megengedés teljesen ellentmond a szerző elveinek, de a jó példák felsorolásának kényszere mégis visszavezeti őket Gyulai érvelésébe.

Viszont Szabó Richárd fenti idézete mégis megvilágítja a vita egyik fontos pontját. Ugyanis rámutat arra, hogy az írónők tulajdonképpen prostituálódnak Gyulai kritikájában. Ez azért igazán fontos, mert „a nyilvánosságba való kilépés a női szubjektumok számára folyton önön társadalmi hovatartozásuk (»tisztességes nő«-mivoltuk) kockára tételét, annak veszélyét jelentette, hogy a férfivágy áterotizált tárgyivá válhatnak, ami érthető módon vezetett nemük elrejtésének igényéhez – ugyanahhoz a gesztushoz, melyet az irodalmi publikáció szintén nyilvános megszólalásaktus-jellegével konfrontálódó korabeli írónők is alkalmaztak”, illetve „a közszférába való kilépés gyakorlatilag egyenlő a prostituálttá válással, a férfiak vizuális autoritásának való kiszolgáltatottsággal.”⁸⁹ Így az érvelés ezen része rávilágít arra, hogy milyen társadalmi indokai vannak Gyulainak arra, hogy a nőket szigorúan a családi körön belül tartsa, távol a nyilvános szerepléstől.

Ironikus módon ezek a leggyengébb kritikák kényszerítik ki Gyulai Pálból, hogy meghaladhassa dolgozatának egyik központi tételét, az írói lélek és a mű közötti megfeleltetését. „A mit novellámból idéz, s a mire építi értekezése jó részét, az nem az író objectív véleményeként van oda írva, hanem mint a novellai személy subjectív meggyőződése”⁹⁰ – írja Emíliának válaszában. Ekkor válik igazán láthatóvá, hogy Emília mennyire is rabja maradt Gyulai érvelésének, ugyanis viszontválaszában a következőket írja:

„Mikor én azt mondom: »Gyulai ur tudta, hogy komoly kritikusok nem szoktak gorombáskodni,« kinek a nézetét fejezem ki?, nem csak Gyulaiét, hanem a magamét is egyszersmind! E szókban: tudta, ki van ez mondva, különben olyan formán kell mondanom: Gyulai nézete szerint stb.”⁹¹

89 Horváth Györgyi, *Nőidő – A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*, Bp., Kijárat, 2007, 142–143.

90 Gyulai, *Válasz...*, 143.

91 Kánya, *Gyulai Pál...*, 626.

Viszont ebben az esetben nem lehet pusztán arra fogni a változást, hogy Gyulai megváltoztatta volna alapvetéseit a vita során. Inkább a Szajbély Mihály által kifejtett, Gyulai Pál munkásságán belüli kettőség az, amely megmagyarázhatja a két Gyulai-cikk, illetve cikksorozat közötti különbségeket:

„míg a társas életről szóló írásokban az irodalom a nemzeti jellem kialakítása egyik eszközeként értelmeződik, addig az irodalmi bírálatok és tanulmányok kifejezett vagy látens módon, de mindig elutasítják az irodalom értékét irodalmon kívüli nézőpontból és elvárások szerint megítélő kritikai gyakorlatot.”⁹²

Ezáltal az *Írónőink* sokkal inkább társaséleti cikksorozatnak minősül, ami a magyar honleányok lelkét hivatott megóvni a „kétes üzelmektől”, ezért is hanyagolja a műelemzéseket, míg a Kánya Emíliaval folytatott polémia már sokkal inkább irodalmi kritikának számít, amelyben Gyulai művének esztétikai becsét igyekszik megvédeni, illetve próbálja elejét venni egy nem immanens irodalmi értékek mentén kibontakozó vitának.

A vita ezen cikkeinek hangneme ráadásul már egyértelműen arra utal, hogy nem a komoly elméleti vita a főcél, hanem sokkal inkább maga Gyulai személye ellen folyik hadjárat.

Befejezés Az igen szétágazó írónővita nem pusztán a nők első nagyarányú irodalmi szerepvállalása miatt fontos kérdés. A vitában ütköző nézőpontok és tézisek egyértelműen utalnak arra, hogy mind az irodalom funkciója és megítélése átalakulóban volt, ehhez pedig a médiumok elsősorban piaci szereplőként viszonyultak, és próbálták a jövedelmező divathullámot meglovagolni. A nőknek nemcsak a társadalmi helyzete és funkciója az, amely középpontba kerül, hanem emellett nagyon hangsúlyosan a nő mint lélektani és esztétikai kérdés is megjelenik. Meglepő módon a nyilvánosság elé lépés az a pont, amivel kapcsolatban a kritikák megengedőbbekké válnak. A sajátos női lelki alkat és alkotási kör kérdése, bár szintén változásokon megy keresztül, de alapvető különbözősége a férfiakétól nem kérdőjeleződik meg, még az írónők oldaláról sem.

Bibliográfia:

- ARANY János, Malvina költeményei = A. J. *Válogatott művei – Prózai művek*, vál., kiad., jegyz., Keresztury Dezső, Keresztury Mária, III, Bp., Szépirodalmi, 1975, 717–738.
- ARANY János, A nőírókról = *Uo.*, 798–802.
- BOURDIEU, Pierre, *Férfiuralom*, Bp., Napvilág, 2000.
- BRASSAI Sámuel, *Felnyitott levél Gyulai Pálhoz*, 1858/33–35, 1397–1400, 1421–1425, 1445–1449.
- BRASSAI Sámuel, Tiltakozás, *Pesti Napló*, 1858. június 27., 2-3.
- ERDÉLYI János, Flóra, Atala, Malvina, Wohl Janka = E. J., *Irodalmi tanulmányok és pályaképek*, kiad., jegyz., T. Erdélyi Ilona, Bp., Akadémiai, 1991, 472–476.
- FÁBRI Anna, „A szép tiltott táj felé” – A magyar írók története két századforduló között (1795–1905), Bp., Kortárs, 1996, 81–112.
- FARKAS Albert, Vezérhangok = *Nemzeti hárfa*, vál., bev., F. A., Pest, Geibel Armin, 1862, 1-9.
- GÁCS Anna, *Miért nem elég nekünk a könyv – A szerző az értelmezésben, szerzőség-koncepciók a kortárs magyar irodalomban*, Bp., Kijarat, 2002, 195–220.
- GYULAI Pál, Iduna = Gy. P., *Bírálatok, cikkek, tanulmányok*, kiad., jegyz., Bisztray Gyula, Komlós Aladár, Bp., Akadémiai, 1961, 42–45.
- GYULAI Pál, Ferenczy Teréz: Téli csillagok = *Uo.*, 48–50.
- GYULAI Pál, Irónőink = Gy. P., *Kritikai dolgozatok 1854–1861*, Bp., Akadémia, 1908, 272–307.
- GYULAI Pál, Nemzeti hárfa = Gy. P., *Kritikai dolgozatainak újabb gyűjteménye 1850-1904*, Bp., 1927, 134-136
- GYULAI Pál, Válasz e nyilatkozatokra, *Koszorú*, 1863. augusztus 9., 141–143.
- HORVÁTH Györgyi, *Nőidő – A történeti narratíva identitásképző szerepe a feminista irodalomtudományban*, Bp., Kijarat, 2007.
- JÓKAI Mór, Bajza Lenke munkái = J. M. *Összes művei*, V, kiad., H. Törő Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968, 88–99.
- KÁNYA Emília, Gyulai Pál a tükör előtt, *Családi kör*, 1863/33, 625–627.
- KÁNYA Emília, Néhány szó a nőnem érdekében, *Családi Kör*, 1863/8–11, 85–87, 102–103, 114–115, 121–123.
- KÁNYA Emília, Nyilatkozatok II., *Koszorú*, 1863/augusztus 9., 141.
- LÁZÁR Mórné, A nők írói jogosultsága, *Hölgyfutár*, 1858. június 17. – június 18., 543, 547.
- MOSSE, George L., *Férfiasságnak tükröre – A modern férfieszmény kialakulása*, Bp., Balassi, 2001.
- PETŐFINÉ SZENDREY Júlia, A 'Pesti Napló' 61., 62. és 65-ik száma =

- P. Sz. J. *Eredeti elbeszélései*, bev., jegyz., Bihari Mór, Bp., Kunossy, Szilágyi és Társa, 1909, 49–75.
- Egy dilettáns író [PETŐFINÉ SZENDREY Júlia], Szerény felszólalás, *Szépirodalmi Közlöny*, 1858. június 6., 1702-1704.
- SZABÓ Richárd, [cím nélkül], *Délibáb*, 1858. április 18., április 25., május 2., 187-188, 199-201, 212-213.
- SZAJBÉLY Mihály, *A nemzeti narratíva szerepe a magyar irodalmi kánon alakulásában Világos után*, Bp., Universitas, 2005.
- VAJDA János, Néhány szó – Négyszem közt! = *V. J. Összes művei*, VII, kiad., Miklóssy János, Seres József, M. Varró Judit, Bp., Akadémiai, 1979, 214–218.
- VAJDA János, A nőnem közhasznú szakirodalma = *Uo.*, 232–239.